

І. А. Янушевич
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та методології науки
Одеського національного політехнічного університету

ФІЛОСОФІЯ МОЖЛИВОГО В КУЛЬТУРІ

Постановка проблеми. Модальності можливого філософи та культурологи приділяли суттєво менше значення, ніж модальностям реального та належного. Метафора «потоків можливостей» у випадку її візуалізації припускає різні напрямки руху цього потоку. Можливості, перебуваючи «попереду», в майбутньому можуть притягати нас і змушувати прагнути назустріч їм. Ті, які підштовхують нас «позаду», нагадують про час, що йде вгусту, не дадуть ухилитися від їх хоча б часткової реалізації. Можливості становлять основу турбулентних, динамічних, нелінійних процесів у сучасній культурі.

Сама ж філософія довгий час намагалася пояснювати або змінювати світ, тоді як, власне кажучи, її покликання – множити можливі світи. І першим мислителем, який побудував систематичну метафізику можливого, а тим самим і перевернув співвідношення потенційного і актуального, хоча і не вступаючи в пряму суперечку з Аристотелем або Аквінським, був Микола Кузанський [1]. Тим самим він заклав основи потенціології. Потенціологію визначають як дисципліну, яка за своїм статусом співвідноситься з двома іншими головними філософськими дисциплінами – онтологією і епістемологією. Традиційно основне питання філософії визначалося у сфері співвідношення буття і знання (дійсності і свідомості), яке по-різному вирішувалося в таких пануючих напрямках, як монізм і дуалізм, реалізм і номіналізм, ідеалізм і матеріалізм. У теперешній час ця традиція розвивається в сторону вичленування ще двох груп основних питань, які пунктирно простежуються в історії філософської думки, але ще потребують методичного вивчення.

Мета статті – показати, що сучасна філософія, вичерпавши модальність сущого і належного, відкриває в собі можливість третьої модальності – модальності самого можливого.

Виклад основного матеріалу. У першій групі питань, що виникають на схрещенні онтології і потенціології, розглядається співвідношення реального і можливих світів, акту і потенції, необхідності і випадковості, детермінізму і волюнтаризму, впливу середовища і вольового самовизначення особи. У другій групі питань, що виникають на схрещенні епістемології і потенціології, розглядається співвідношення знання і віри, теорії і гіпотези, досвіду і інтуїції, достовірності і свідомості, емпіричних і імовірнісних моделей в науці і культурі, в засобах інформації і комунікації. Ці питання належать до числа не менш фундаментальних, ніж питання, що виникають на межі онтології й епістемології.

Як правило, у філософії при аналізі темпів соціокультурних змін нерідко акцент робиться винятково на прискорення життєвого циклу культурних практик, творів мистецтва й т.п. Разом із тим у силу стікання зовнішніх і внутрішніх обставин у кожний конкретний момент історії в одній або іншій локальній культурі може домінувати одна із цих модальностей, а інша в цей час може бути відтиснута на узбіччя актуального функціонування. Але історичні обставини рухливі, і в якийсь момент на перший план виходить одна з модальностей, відтиснувши іншу, і т.п. Крім того, в різних областях соціальної практики в силу специфіки їх спеціалізованих функцій може стійко переважати якась із названих тенденцій, що не виключає наявності й інших, але існуючих «у тіні» першої.

Скажемо, модальність реального та належного, так званого «прямого відтворення» переважає в етнічних і соціальних звичаях і вдачах, у нормах і стандартах мови та писемності, у релігії, в освіті. Напроти, в науці й в останні два століття в мистецтві (включаючи й художню літературу) панує тенденція творчого відновлення (розвитку, мінливості), тобто їм властива модальність, що характеризує можливе

та випадкове. Такі області, як економіка, політика, ідеологія, суспільна свідомість, соціальна комунікація та деякі інші, функціонують ситуативно, під впливом то однієї, то іншої тенденції, історично змінюючи їх неодноразово. Так чи інакше, але в культурному процесі завжди в якійсь формі суперничають і взаємодіють дві модальності – можливості або мінливості та модальність реального та належного (або відтворення); без цього ніякої культурної динаміки по визначенню бути не може.

Історична динаміка культури проявляється в основному в її розвитку, але іноді й у деградації, що виражається у втраті можливостей, що існували. За допомогою аналітичного порівняння функціональних можливостей культури в різні періоди історії і визначається її історична динаміка та її вектор.

При цьому спостерігається стрімке розширення сфери можливого: зростає ступінь можливого в самій реальності, процесу перетворення фактів в імовірності, теорій – у гіпотези, тверджень – у припущення, необхідностей – в альтернативні можливості. Вражаючим прикладом уможливлення реальності є повсякденне існування більшості людей у сучасній світі. Позитивні й негативні сторони життя виявляються суцільно умовними з погляду економіки, яка ґрунтована на статистиці, підрахунку ймовірностей, а не на однократності фактів, що вже сталися. Ми все частіше користуємося кредитами на можливо здійсненне (а можливо і ні) будівництва будинку, платимо страховки за свої можливі нещастя – аварії, хвороби й навіть смерть. Реальність іде з-під наших ніг, подібно тому як у фізиці одні закони будучи фундаментом для однієї реальності, втрачають свою стійкість стосовно до іншої. «І дуже може бути, що цей світ, загублений десь у глибинах неосяжного Мультиверсуму, являє собою лише незначну цеглинку світу, а наш світ, у свою чергу, складається з неймовірно величезного числа світів, яких ми вважаємо частками. ...Гіпотетичні поки ще фридмони ведуть людську думку в таку далечінь, що захоплює дух» [2, с. 273].

Але наскільки однозначним є відношення суспільства до світу можливого, що нам відкривається? Хоча в загальному виді розвиток культур можна уявити як розширення сфер можливого, зростання досяжного спричиняє собою множення варіантів розвитку, що не здійснилися, та розширення сфери неможливого. У широкому змісті будь-який процес розвитку полягає не тільки в зростанні та удосконалюванні, але й в втраті та занепаді (такий погляд ствердився, зокрема, у всевіковому підході в психології розвитку [3]). І от ці нездійснені можливості психологічно закономірним чином викликають захисну реакцію людей та спільностей.

Одна з граней проблеми можливого у філософії – проблема нескінченності пізнання. Трактатування самосвідомості як нескінченного прагнення сходиться до Платона, проходить через усю платонічну традицію християнської філософії до твердження Фихте про те, що сутність людського «Я» є нескінченне прагнення. У своїх бажаннях і діях «Я» завжди зустрічає межу, перешкоду: без такого обмеження, такого почуття кінцівки не було б прагнення. Але разом із тим «прагнення є заперечення обмежень, вихід за межі кожного обмеження, що знову прокладається: і без такого почуття від усякої даної кінцівки теж не було б прагнення» [4, с. 235].

Навряд можливо визначити, коли – в історичному масштабі – людське «Я» здобуває імпульс такого роду, прагнучи не до чогось певного, але до самих меж можливого. У кожній епохи – свої обрії й своє розуміння межі можливого та неможливого, тому в цьому випадку важливо враховувати фактор часу, що виявляє нові аспекти проблеми межі можливого. Коли відбувається зміна соціокультурного контексту, то на

«стику» традицій, що склалися і діють, та сформованих нових тенденцій, виникає феномен меж можливого, що вказує на те, що ці нові тенденції не відразу стають повною мірою альтернативою домінуючому типу мислення та знання.

Карл Ясперс зв'язував саму появу людини сучасного типу з рефлексією людини в «осовий час» відносно границь і меж своїх можливостей. Ясперс вважав, що в ті часи розрив між можливостями більшості людей і можливостями окремих особистостей був суттєво вище, ніж зараз. В уявленні К. Ясперса людина тільки як історична сутність виявляється в прикордонній ситуації, навштовхуючись на свої власні межі, «людина пізнає вічність у часі, історичність як явище буття, знищення часу в часі» [5, с. 83].

Історію Ясперс назвав «великим питанням», яке ще чекає на своє можливе вирішення. На його думку, «матеріал традиції є підставою та межею нашого історичного знання». Він порушує цікаве питання про (не)випадковості відбору того, що передає традиція, розбирає можливі варіанти відповіді на нього, вибираючи філософську установку, яка виключає альтернативу «історичного песимізму» і «історичного оптимізму», утримуючи разом негативне та позитивне в історії. Складність проблеми традиції Ясперс зв'язав з радикальною відмінністю, яка існує завжди між тим, що є знанням про нього; іншими словами, між дійсною історією і можливою історією. Для Ясперса історична свідомість є «явище в часі», а «відкриття історії» – усвідомлення «радикальної відмінності», але в той же час і розуміння історії як одночасності «того, що відбувається, та його самосвідомості», «історії та знання про історію». У межах того, що не є історією, приходить розуміння змісту історії, який Ясперс зв'язував із проблемою єдності історії. Історія «має границі можливого», і в той же час вона є «перехід як вираження буття» [5, с. 196]. Ясперс вважав важливим утримувати у свідомості саме таке розуміння історії.

Цілком очевидно, що межі людської діяльності, на відміну від меж історії, задаються як об'єктивними умовами, так і особистісними особливостями суб'єкта, наприклад здатностями, мотивацією досягнення успіху або уникнення невдач у тій або іншій сфері. У більш загальному плані сам соціальний простір може визначитися як «набір можливостей дії людини». У житті є не так вже багато ситуацій, коли якась віддалена мета може бути досягнута в результаті простої разової дії. Часто ця мета лежить у зоні недосяжності, оскільки поточна ситуація завжди вкладена в певні рамки, які надають людині в будь-який момент часу строго певний набір можливостей і перешкод. Саме із цих можливостей людині належить вибирати, щоб зробити ту або іншу дію. Саме на ці перешкоди доводиться людині робити виправлення, саме їх змушена вона долати, рухаючись у напрямку бажаного результату. Подолання перешкод або вибір однієї з можливостей є проміжними цілями на шляху до якоїсь головної мети.

Варто згадати, що, за словами Сартра, всі ці перешкоди та можливості є такими лише у світлі проекту становлення людини, вільно обраного їм образу власного майбутнього. Саме бажані цілі перетворюють обставини реальності, що були досі нейтральні та байдужі людині, в її помічників і ворогів. Людина, що вільно вибрала свою мету, створює разом із нею і особливості своєї ситуації – набір можливостей, які сприяють досягненню мети, а також сукупність обмежень, перешкод [6].

Отже, ціль, яку неможливо досягти простою дією, може бути досягнута за допомогою серії дій, що є ланцюжком послідовних виборів і рішень, по суті – ланцюжком вольових актів, кожний з яких націлений на найближчу мету, досягнення якої створює людині нову ситуацію, зі своїм набором можливостей і перешкод. Так, людина крок за кроком розсовує рамки своєї долі, а далека мета стає все більш близькою – і рано або пізно створюється така поточна ситуація, що бажана мета виявляється в зоні простої досяжності.

Найчастіше однак жоден план не є більш включаючим, ніж інші: кожний може досягати якоїсь мети, яка не може бути реалізована в інших планах. Отут приходить на допо-

могу принцип більшої імовірності: «Допустимо, що цілі, які можуть бути досягнуті двома планами, приблизно однакові. Деякі цілі можуть мати більше шансів для реалізації в одному плані, ніж в іншому, і в той же час жодна з інших цілей не досягається з меншою або більшою імовірністю. Більша імовірність успіху виділяє план, так саме як і більша включність. Коли всі ці принципи працюють разом, вибір настільки очевидний, наскільки це взагалі можливо» [7, с. 123].

Способи реалізації діяльності закріплюють шанси, що втримуються в поведінковій полі можливості, відіграють важливу роль у соціальній диференціації та стратифікації. Питирич Сорокін говорив у цьому зв'язку про «інститути, що селекціонують» і підкреслював значення характеру перешкод, які ці інститути встановлюють для індивідів. Якщо ці перешкоди «злоякісні» і «неадекватні», це веде до сумних наслідків для всього суспільства. Якщо ж вони адекватні та правомірні, то і соціальний розподіл індивідів приведе до процвітання всього суспільства [8, с. 39].

Припустимо навіть, що перешкоди на шляху здійснення можливого будуть «адекватні та правомірні». Чи можна в цьому випадку очікувати дослідження своїх можливостей більшістю людей, чи підтримає їх у цьому спрямуванні сучасна культура? Одне з найбільш точних описів того, як люди редукує можливе, знаходимо в М. Гайдегера в трактаті «Буття та час»: «Це нівелювання можливостей присутності до найближчого доступного здійснює разом із тим зашторювання можливого як такого. Середня повсякденність стає сліпою до можливостей і заспокоюється одним «дійсним». Ця заспокоєність не виключає розширеної діловитості турботи, але збуджує її. Воля неволить позитивні нові можливості, але наявне в розпорядженні «тактично» видозмінюється таким чином, що виникає видимість якихось здійснень» [9, с. 125].

Навіщо взагалі людині потрібні різноманітні можливості, для реалізації яких не вистачить самого тривалого життя? Життя, яке насичене можливостями, відчувається багатшим та дієвішим, ніж життя, зведене в площину актуального існування. «Якщо на одну одиницю реальності доводиться все більше можливостей...тоді культура прогресує» [10, с. 238].

Але сучасна людина виявляється не тільки «ураженою» незліченими неможливостями. Інший важливий наслідок життя переважно у світі можливого – вимушеність час від часу долати невизначеність. У сучасних природничих науках невизначеність пояснюється через поняття вірогідності і варіації, тобто передбачається, що вона тим вища, чим більш рівною виявляється вірогідність різних варіантів розвитку подій. Максимальна невизначеність є тоді, коли необмежена кількість можливих варіантів мають однакову вірогідність реалізації, а для суб'єкта, що пізнає, необмежена кількість можливих припущень має однакову імовірність істинності (інформаційна ентропія). Насправді, однак, усі фізичні, хімічні та інші процеси у світі – такі, що здійснюються у відносно впорядкованих послідовностях, у результаті чого виникають більш імовірні й менш імовірні (і навіть неймовірні) варіанти. Завдяки цьому в суб'єкта, що пізнає, з'являється те, що прийнято називати інформацією.

Протягом ХХ в. проблема невизначеності зайняла важливе місце в конкретних науках. Досить згадати принцип невизначеності Гейзенберга у квантовій механіці, а також те місце, яке займає дане поняття в сучасних природничих науках: у термодинаміці, у теорії інформації, в описі оборотних і необоротних процесів, зокрема в теоріях синергетики.

Людина у всіх своїх взаємодіях так чи інакше стикається з невизначеністю фізичних і хімічних параметрів навколишнього світу та окремих об'єктів, з невизначеністю розвитку соціальних, політичних і економічних процесів, з невизначеністю результату кожної ситуації в її власному житті. Невизначеність існує для неї як принципова невідомість майбутнього, причому не тільки віддаленого, але й того, яке настане через кілька годин і хвилин; як недостатність інформації або її надмірна різноманітність у поточних ситуаціях; як відсутність у неї точних уявлень про власні цілі і інтереси і т.д. Усе це породжує неминучість виникнення безлічі альтернатив,

варіантів, що мають різну (і, як правило, теж невизначену) ймовірність істинності або реалізованості.

Висновки. В остаточному підсумку всяка невизначеність зумовлюється наявністю фундаментального фактору часу, психологічна суть якого полягає в безперервному перетворенні невизначеності у відносну визначеність. У зв'язку із цим можна згадати знамениту притчу про буриданового віслюка, який помер від голоду, перебуваючи перед двома зовсім однаковими оберемками сіна, тому що не міг вибрати одну з них. У реальності в настільки простих ситуаціях навіть тварини роблять вибір досить швидко під впливом різних дрібних обставин, а людина може зробити це довільним шляхом (за принципом «я так прагну»), але в більш складних випадках навіть їй буває дуже й дуже важко прийняти рішення при зовсім непередбачених наслідках.

Що стосується майбутнього, то людина його планує, прогнозує, ставить близькі та віддалені цілі, розробляє програми дій. Зараз вона здійснює дії, які зроблять потрібний їй вплив на те, що буде завтра. Тим самим вона прагне зменшити невизначеність, що таїться в майбутньому, і зробити так, щоб, коли воно стане сьогоденням, у ньому було якнайбільше позитивної для неї визначеності. Уся історія людства доводить постійне прагнення людей зменшити невизначеність свого існування. Усілякі норми, звичаї, інструкції, гадання, пророкування, навіть логіка, інакше кажучи, найрізноманітніші елементи культури спрямовані на розв'язок цього завдання.

У той же час, хоча область можливого у сфері людської культури значно виросла, людина, взята в аспекті її можливостей (більш менш схожих для усіх людей), виявляється менш унікальною, ніж в аспекті її дійсності, її актуальності. Тому не виключено, що тенденції культурного розвитку із часом обернуться у зворотний бік, в сторону «визначеності» реального.

Література

1. Кузанский Н. Избранные философские сочинения / Н. Кузанский – М. : Соцэґиз, 1977.
2. Фейгин О. Тайны квантового мира: О парадоксальности пространства и время. / О. Фейгин – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010, – 288 с.
3. Балтес П.В. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П.В. Балтес // Психол. журн. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 60–80.
4. Доброхотов А.Л. Внутренняя форма античной культуры в трудах Т.В. Васильевой / А.Л. Доброхотов // *Vivit virtus*. Сборник, посвященный памяти Т.В. Васильевой. – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – 304 с.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс Пер. с нем. 2-е изд. М. : Республика, 1994. – 280 с.
6. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр. – М. : Республика, 2000.
7. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман. – Харьков : Изд-во Института прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 230 с.
8. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин – М. : Политиздат, 1992.
9. Хайдеггер М. Бытие и время. Избранные параграфы / М. Хайдеггер 1993. – М. : Республика, 2000.
10. Эпштейн М.Н. Философия возможного / М.Н. Эпштейн – СПб. : Алетейя, 2001.

Анотація

Янушевич І. А. Філософія можливого в культурі. – Стаття.

Існування модальності дозволяє аналізувати форми людської діяльності, форми культури і свідомості з точки зору їх відтворювального змісту. Аналіз тієї або іншої функції культури не зводиться до її отождолення з модальністю, але повинен виявити структуру модальності, що лежить в її конкретно-історичній формі, виявити провідну модальність. Розмежування трьох модусів буття і трьох модальностей висловлювання належить до прадавніх тем філософії. Ще Аристотель проводив ретельне розрізнення між дійсним,

можливим і необхідним – ділення, пізніше розвинене в середньовічній схоластиці і Кантом. Очевидно, вичленення трьох модальностей відповідає якійсь глибинній моделі свідомості. Особливий інтерес цій тріаді надає той факт, що, очевидно, вона ніяк не укладається в діалектичну схему, не розкладається на тезу, антитезис і синтез. Кожна з модальностей визначається по відношенню до іншої, але не може бути зведена до синтезу двох інших модальностей або до їх опосередкування. Сучасна філософія, вичерпавши модальність сущого і належного, які звужували її теоретичну достовірність, відкриває в собі можливість третьої модальності – модальності можливого, яка здатна розширити її практичну застосовність.

Ключові слова: модальність можливого, модальність реального та належного, історична динаміка культури, альтернативні можливості, невизначеність.

Аннотация

Янушевич И. А. Философия возможного в культуре. – Статья.

Существование модальности позволяет анализировать формы человеческой деятельности, формы культуры и сознания с точки зрения их воспроизводственного содержания. Анализ той или иной функции культуры не сводится к ее отождествлению с модальностью, но должен выявить лежащую в ее конкретно-исторической форме структуру модальности, выявить ведущую модальность. Разграничение трех модусов бытия и трех модальностей высказывания принадлежит к древнейшим темам философии. Еще Аристотель проводил тщательное различие между действительным, возможным и необходимым – деление, позднее развитое в средневековой схоластике и Кантом. Очевидно, вычленение трех модальностей соответствует какой-то глубинной модели сознания. Особый интерес этой триаде придает тот факт, что, по всей видимости, она никак не укладывается в диалектическую схему, не разлагается на тезис, антитезис и синтез. Каждая из модальностей определяется по отношению к другой, но не может быть сведена к синтезу двух других модальностей или к их опосредованию. В настоящее время философия, исчерпав модальности сущего и должного, которые сужали ее теоретическую достоверность, открывает в себе возможность третьей модальности – модальности возможного, которая способна расширить ее практическую применимость.

Ключевые слова: модальность возможного, модальность реального и должного, историческая динамика культуры, альтернативные возможности, неопределенность.

Summary

Yanushevich I. A. Philosophy possibility in culture. – Article.

Existence of a modality allows to analyze forms of human activity, a form of culture and consciousness from the point of view of their reproduction contents. The analysis of any function of culture doesn't come down to her identification with a modality, but has to reveal the structure of a modality lying in her concrete historical form, reveal the leading modality. Differentiation of three modes of life and respectively three modalities of the statement belongs to the most ancient subjects of philosophy. Still Aristotle carried out careful distinction between real, possible and necessary – the division later developed in medieval scholasticism and by Kant. Obviously, exarticulation of three modalities corresponds to some deep model of consciousness. Particular interest gives to this triad the fact that, most likely, it doesn't keep within the dialectic scheme in any way, doesn't decay on the thesis, the antithesis and synthesis. Each of modalities is defined in relation to another, but can't be reduced to synthesis of two other modalities. It is an essential triplicity, but not modification of a dyad, not a combination of opposite elements, as in the majority of ternary constructions. Now philosophy, having exhausted a modality of real and necessity, which narrowed its theoretical reliability, opens itself a possibility of the third modality – a modality of possibility, which is capable to expand its practical applicability.

Key words: modality of possibility, modality of reality and obligation, historical dynamics of culture, alternative opportunities, uncertainty.